

A MAGYARORSZÁGI HELYZET

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

1. A VÁLTOZÁS FŐ IRÁNYAI

A magyar nyelv, a magyar nyelvközösség és kultúrája közelmúltjában és jelenében a hagyomány és az újítás ősi egysége megvalósul, magas minőségi szinten és kiváló funkcionalitással. Jól mutatja ezt az 1990 óta bekövetkezett folyamatok sora, amelyek a nagy megrázkódtatásokkal együtt is alkotó energiákat szabadítottak fel. Hiszen az átalakulás – amely még nem ért véget – komoly kulturális válsággal járt együtt. A válság elsősorban a korábban magától értetődő viselkedésformák, értékek és hagyományok eltűnésében vagy gyökeres átalakulásában mutatkozik meg, amelynek során a közösségi formák és egyes intézmények kérdésessé válnak.¹ A rendszerváltást gyakran értelmezik egy (korábbi) „normális” állapot visszaállításaként vagy visszanyeréseként. A ma élő idősebb nemzedéknek azonban nincsen ilyen korábbi tapasztalata, általában tájékozatlan a plurális kultúrában, és valójában nem volt korábbi feltételezett, ma autentikus állapot. A kulturális elbizonytalanodásnak föltehetőleg ez az egyik fő oka.

A nyelv, a társadalom és a kultúra szempontjából az alábbi tényezők említendők az áttekintésben.

A 20. század során a közösségképzés és az egyéni identitásmeghatározás feltételei rendkívül gyorsan változtak, rendszeresen a megelőző korszakhoz képest ellenkező irányban. Ezek a feltételek és az általuk befolyásolt társadalmi működés csak részben nyelvi: a közösség (társadalom, állam) kommunikációs hálózatban funkcionál, és ehhez mindig autentikus beszédmódokat, viláértelmezéseket, definitív fogalom- és szókészletet (közösségi szemantikát) rendel, különböző módokon.² Az 1990 táján bekövetkezett legutóbbi nagy váltás a következő irányokat mutatja Közép-Európa régiójában.

A társadalmak egyrészt gyorsan alkalmazkodtak az új helyzethez, pontosabban viszonylag gyorsan átalakították önmagukat, főképp a szabadságjogokra és lehető-

* A fejezet az OTKA K100717 Funkcionális kognitív nyelvészeti kutatás című pályázati támogatása keretében készült.

¹ Vö. Romsics 2001; Valuch 2015.

² Lásd Luhmann 1998.

ségekre alapozva. 1990 előtt az érintett társadalmak önismerete, önreflexiója kivételes mértékben korlátozva volt, a korszak vége felé enyhülő keretben. A bolsevik ideológia a társadalmat háromosztatú modellben képezte le és tanította a tömegeknek. A szocialista társadalom e szerint három nagy osztályból állt: munkásosztály, dolgozó parasztság, haladó értelmiség. Emellett számon tartották az osztályellenesség csoportjába tartozó rétegeket; idetartozott lényegében a teljes középosztály, az egyéni gazdálkodó parasztság nagy rétege, az arisztokrácia. Az osztályellenesség pária volt, jogfosztott, elnyomott, perifériára szorított emberek tömege. A privilegizált rétegek nyelvváltozataival szemben a kiiktatandó csoportok szociolektusai stigmatizálódtak.

1990 után ismét átalakult a gazdasági és kulturális elitek szerkezete. A társadalmi struktúra fokozatosan és hálózatosan átalakult különböző ideológiákat követve, az 1945 és az 1990 előtti szocializációs mintákat éppúgy követve, mint az ezredfordulós nyugat-európaiakat. Magyarország, miképp a régió társadalmi struktúrái 1. visszanyerték legális rétegzettségüket, 2. nagymértékben és gyorsan átalakultak, az új helyzetnek megfelelően, pontosabban az új helyzetben újra létrehozva szerkezeti rendjüket.³ Ez a folyamat általában hosszabb, a rendszerváltások utáni huszonöt év alatt sem fejeződött be. Visszanyerték társadalmi szerepeiket a korábban ideológiai okokból politikailag üldözött és megsemmisítésre vagy gyökeres átalakításra ítélt társadalmi rétegek. Két nagy társadalmi réteget kell itt említeni. Az egyik a parasztság, a másik a középosztály.

E rétegek komplex funkcióik és jellemzőik mellett azért kiemelten fontosak, mert mindkettő egy-egy alapvető nyelvváltozattípust beszélt és beszél jórészt ma is. A parasztság a gyakran sok évszázados múltú nyelvjárásokat, a középosztály a standardot. E két változattípus meghatározó az európai társadalmak és nyelvközösségek életében a 19. és a 20. században.

E folyamatokban a korábban kényszerűen rejtőzködő csoportok, rétegek gyorsan felszínre kerültek, vagyis megmutatkoztak a társadalmi nyilvánosság előtt, továbbá új vagy társadalmilag jelentősen bővülő rétegek is kialakulnak, amelyek viszonylag gyorsan változnak, az emberi jogok és a szólásszabadság általános (bár nem mindig maradéktalan), valamint a kreativitás, az újítás elismert érvényesülése közben. E csoportok, kisebb régiók etnikai, nyelvi és kulturális tradíció tekintetében egyaránt részleges szétkülönböződést, gyakran interkulturális és interetnikus viszonyokat hoznak létre és tartanak fenn, amelyekben az önazonosítás és a környezet meghatározó elemeinek a kijelölése és elfogadása, más potenciális tényezők elutasítása alapvető fontosságú. Egyes nagy tekintélyű nyelvi, kulturális és hatalmi központokhoz való igazodás, más központok elutasítása a posztkoloniális térség viszonyainak lényegi összetevőjét adják. E jellemző korábban is megvolt, de elfojtottan, eltorzítva a cenzúrázott információáramlás révén.

³ Valuch 2015.

Az itt tárgyalt 1990 utáni történelmi folyamatok nem magukban zajlottak, hanem a közvetlen és tágabb környezetben végbemenő nagy változásokkal párhuzamosan, azokkal részben összekapcsolódva. A demokrácia kiépülésének közép-európai folyamata egybeesett a fejlett világ újabb globális jelenségeivel, a fejlődéssel, a növekedési, környezeti nehézségek válságkérdéseivel, továbbá a globalizáció és az elektronikus kommunikáció kialakulásával és elterjedésével. E komplex viszonyrendszer eredményeképpen is az értékek, vélemények, irányultságok, megismerésmódok, nyelvváltozatok, cselekvésformák, művészi formák pluralizmusa és fokozódó mértékű nyilvánossága nyíltá tette az individuális és közösségi történelmi meghatározottság és az elváráshorizont plurális feszültségviszonyait, a szubjektum identitáslehetőségei sokféleségének a bizonytalansági tényezőit.

A globális alakulástörténet a belső régiók jellegének módosulásával járt. A paraszti hagyományú faluközösségek hálózatából összeálló régiókat a politikátörténelmi megrázkódtatások mellett a társadalomtörténelmi folyamatok is alakították. Elsősorban a városiasodás és a városi népi kultúra, a 20. század közepétől a populáris kultúra és nyelvváltozatok új típusú régiókat hoztak létre, amelyeknek a határa földrajzilag már kevésbé éles. A régió koherenciáját különböző tényezők alakítják.⁴ Ilyenek a tárgyi és szellemi etnológiai jellemzők (életmód, munka, család és házasodás, zene, költészet/irodalom, tájékozódás a világban, tárgyi kultúra, mindezek állandósága vagy változása), a földrajzi és közlekedési viszonyok, a településtípusok, ehhez kötődően a kommunikációs hálózatok és színterek, mindenkori jellegük és mennyiségük. A dialektológiai, szociolingvisztikai jellemzők térségi megvalósulása az előzőekkel szoros kölcsönhatásban áll.

Így igen gyorsan megjelent a nyilvánosságban, a médiában, a hivatali és általában a formális beszédhelyzetekben, például az idegenek közötti alkalmi kommunikációban számos olyan stílus, regiszter, a közömbös és az informális felé tájékozódva, amely stílusok korábban nem fordulhattak elő ezekben a helyzetekben.

Minden regiszter, hagyományos stílus, szövegtípus, kommunikációs színtér nyilvánosságot kapott, illetve kaphat. A stíluskálán a bulvár egyszerű, bizalmaskodó és nemegyszer durva tartományától az emelkedett és ünnepélyes regiszterekig minden felszínre került. A korábban központilag is stigmatizált rurális és urbánus nyelvváltozatok fokozatosan visszaszerezték legalább részben funkcionális értéküket, az alacsonyabb presztízsűek elfogadottsága nőtt, minden nyelvváltozat megszólalhatott a nyilvánosság előtt, kivált az internet megsokszorozódott és tagolt nyilvánossága számára. A nyelvhasználatban a közlési funkció kiegészült a beszélő identitásának vállalásával és nyílt jelölésével, továbbá az egyedi kommunikációs helyzetekben a hatáskeltés egyértelműbb szerepet kapott.

⁴ Győri Szabó 2006.

2. A BELSŐ TAGOLTSÁG

Míg a külső régiókban a határon túli magyar közösségek fennmaradása és kedvezőbb létfeltételeinek a kiküzdése a legfontosabb kérdés, addig a magyar nyelvű közösség magyarországi része e problémák hiányában különbözik a külső régióktól leginkább. A lényegében egynyelvű Magyarországon az 1990 körül és után a társadalmi és kulturális viszonyokban bekövetkezett alapvető átalakulás (a „rendszerátalakítás”) jelentős mértékben megváltoztatta a nyelv és a közösség viszonyát, illetve a nyelv általi beszéd jelentékeny módon hozzájárult az átalakuláshoz. Ezt a kölcsönviszonyt több tényező mentén is le lehet írni. Az alábbiakban néhány fontos szempont kerül sorra.

A magyarországi társadalom a rendszerátalakítás során és azt követően jelentős mértékben átalakult. Az átalakulást több szociológiai kutatás modellálta.⁵ Többnyire tényező a jövedelem, a vagyon, a gazdasági tevékenység, a foglalkozás, a képzettség, az iskolázottság, a társadalmi tőke vagy az életmód. Megjegyzendő, hogy a legkiterjedtebb magyar szociolingvisztikai vizsgálat a felsorolt paramétereket alkalmazta a mintaválasztásnál.⁶ A nyelvű közösség és a közösségi kommunikáció szempontjából fontos tényezők mentén a mérések alapján a következők állapíthatók meg:⁷

- a korfa változik, egyre több az idős és egyre kevesebb a fiatal évfolyamok létszáma;
- az elit lecserélődött, illetve részben átalakult, gyarapodott számban és tagoltabbá vált, az elit részeiben a tagok átlagban fiatalabbak, magasabb iskolázottsággal és képzettséggel rendelkeznek;
- a középrétegek aránya kissé csökkent, a kispolgáriaké nőtt;
- a gazdálkodók száma nőtt, de a hagyományos parasztság nem éledt föl;
- a társadalmi csoportok zártabbá váltak, a mobilitás megnehezedett;
- az urbanizáltság növekedésével emelkedik a szellemi foglalkozásuk aránya településenként;
- a kulturális tőke értéke emelkedett;
- nőtt a munkavégzés intellektuális igénye;
- a munkanélküliség és a szakképzetlenség, iskolázatlanság mértéke szorosan összefügg;
- az iskolázottság általános szintje növekedett, de a legalsó rétegek felsőbb iskolába jutásának esélye stagnált, sőt esetenként csökkent.

Az átrétegződésnek a fent megnevezett tényezői sajátos viszonyba kerültek a nyelvvel és a nyelvi közösséggel. Egyrészt a nyelvi rendszer lényegében nem változott,

⁵ Áttekintésére lásd Valuch 2014: 116–125.

⁶ Vö. Kontra (szerk.) 2003; lásd továbbá a Kontra Miklós szerkesztette A magyar nyelv a Kárpát-medencében sorozat köteteit.

⁷ Valuch 2015 alapján, további szakirodalommal.

beleértve a nyelvjárási és regionális változatokat. Másrészt viszont a helyzethez, témához, célhoz és elvárásokhoz kötődő konvencionális használati formák (normák) módosultak. A társadalmi átrétegződés és az emberi kapcsolatok politikai és jogi értelmű szabaddá válása a mindennapi beszéd megformálásának sokféleségét tette lehetővé a korábbi koloniális cenzurális körülmények után. Egyúttal a csoportidentitásokhoz és szubkultúrákhoz kötődő nyelvi elvárások, valamint a polgári hagyomány standardizált normái (például az udvariasságban) korlátozó, körülhatároló erőként léptek működésbe.

A zavarba ejtő sokféleségben az eligazodás nehézségei jellegzetes posztkoloniális fejleményként jelentkeznek, ahol a kulturális elit kreatív tagjai vagy a városi szocializációjú, az elektronikus kommunikációt korán elsajátító fiatal korosztályok könnyebben boldogulnak, részben a folyamatok előmozdítóiként is. Az idősebbek, az iskolázatlanok és a mediatizált kultúrától és kommunikációtól elzárt csoportok jobban lemaradnak a nyelvi innovációkról, az új fejlemények nyelvi leképezésének autentikus módozatairól. A felzárkózást, a részvételt akadályozó hátrányok ugyanakkor nagymértékben csökkentek az elektronikus kommunikáció kiterjedésével. A világhálótól függés minden hátránya ellenére a nyelvi naprakészség tértől és időtől majdnem függetlenül elérhető, kellő motiváció mellett.

A kommunikációs terek tovább szaporodtak, egyúttal viszont jobban összpontosulnak a média révén. Ennek következtében kulturálisan és nyelvileg nyitottabbak lesznek, az interkulturális hatások megjelennek és erősödnek, ugyanakkor a felülről jövő irányítottság nagyobb tartományokban valósítható meg.

Az elektronikus kommunikáció, a számítógép elterjedésével, az internet működésbe lépésével éppen akkor alakította át erőteljesen az emberi kommunikáció lehetőségeit, amikor a magyar és a közép-európai nyelvközösségek kikerültek a koloniális helyzetből. Az elektronikus kommunikáció fő eredménye többek között a személyes és csoporthálózatok kialakításának lehetősége a tér- és időbeli, valamint társadalmi körülményektől függetlenül (kivéve, ha valamely politikai hatalom akadályozza vagy tiltja ezt), közvetlen hozzáférésű (online) tér minden témának, nyílt vagy korlátozott elérhetőséggel, a szabad és nyílt kommunikáció mindazok számára, akiknek lehetőségük és szándékuk van a világhálóhoz csatlakozni.

A nyilvánosság és a közvélemény teljes mértékben elektronikusan mediatizált módon működik, lényegében percre készen. Itt a részben szabad, részben normákkal orientált nyelvi alkotás és viselkedés a manipuláció lehetőségeivel kapcsolódik össze. Ez a működési mód a frissességet és a részvétel érzését adja, egyúttal a korábinál nagyobb mértékű irányítottsággal és jövőre irányultsággal: a közösségi média már nem elsősorban a hírre összpontosít, hanem a hírt követő újabb hír elvárására, a média önreferáló rendszerében.⁸ A világot értelmező csoportszemantikák már ebben a közegben alakulnak, gyakran láthatatlan, meg nem ismerhető cselekvők által.

⁸Lásd Luhmann 2008.

Az ezredforduló utáni heterarchikus kommunikációs rendszer támogatja a csoportazonosító nyelvváltozatok kialakítását, autonóm elkülönülésüket, fenntartásukat és folyamatos újításukat. A világhálón az ekképp kialakuló közösségeknek számos típusa működik, saját nyelvváltozattal.

Átalakul a korszerkezet: nő az idősek aránya, csökken a fiataloké a társadalomban. Ez hatással lehet a nyelvi változásokra: az innovatív elemeket az idősebbek vagy megtanulják, sőt elősegítik létrejöttüket, vagy akadályozzák. A fiatal korosztályok létszámának csökkenése a nyelvközösség zsugorodását okozza. Ez ugyan a határon túl válhat meghatározóvá és tragikussá, de az anyaországon belül is negatív következményekkel jár már most.

A család mint a legalapvetőbb beszélőközösség visszaszorulóban van, egyre több az élettársi kapcsolat. Nyelvi szempontból ez a család mint beszélőközösség nyitottá válását eredményezi, a családi nyelvi orientáló minták határozottságának gyöngülését, és föltehetőleg hozzájárul a nyelvi sokféleség és a többes nyelvi identitás terjedéséhez, illetve a nyelvi identitáskeresés egyszerre termékeny és visszatartó gyakoriságához.

Az iskolázottságban többrétegű a változás. Egyrészt a központi, cenzurális jellegű oktatás nyitottá vált, a szellemi sokféleség alkotó jellege jobban érvényesülhet. Másrészt a közoktatás politikai irányításának rendszeres, gyors és nagymértékű tartalmi változtatásai elbizonytalanítják az oktatási rendszert, amely a színvonal csökkenéséhez és régebbi, megszokott, de gyakran elavult tartalmú és módszertanú oktatáshoz vezet. Az állandó oktatási reformok politikai és ideológiai alapúak, a szaktudományos tényezők sajnálatos módon háttérbe szorulnak. Lényeges kedvező változás a tankönyvek és tanmenetek szemléletében a nyelvváltozatok terjedő rehabilitációja, amely azonban továbbra sem kellő mértékű (uralkodik a rendszerelv és a statikus kommunikációs modell, háttérbe szorítva a funkciókat), és gyakran hiányzik mellőle a tanár nyitott hozzáállása. Ugyanakkor az oktatás feltételeinek nagyfokú szétkülönbözése a minőség károsan nagy eltéréseihez vezetett, amely a nyelvi teljesítmény általános színvonalának stagnálását vagy csökkenését eredményezheti (a PISA-felmérések ebbe az irányba mutatnak).

Az urbanizáció folyamata és az elektronikus kommunikáció kialakulása együttesen a kommunikációban részt vevőknek az autentikus ismeretekhez való hozzáférési lehetőségeit növelik, miközben jobban kiteszik őket a manipulációnak.

A más irányú változások között említendő a standard változat felé haladó összetartás (nyelvi konvergencia) az újító széttartásokkal együtt; a cenzurális hajlamok felbukkanása például a politikailag korrekt beszéd, gender és a biztonságos tér mozgalmainak követelményeiben, a nyelvi stigmatizálás régebbi és újabb változatai; továbbá az elektronikus kommunikációban az arctalanság (álneves megszólalás) és az altesti konceptualizáció (a trágárság) elterjedése. Mindezek felbukkanása, a velük kapcsolatos támogató és ellenző nyilvános diskurzusok működése jelentős kulturális változások jeleként és végrehajtóiként érvényesülnek.

A plurális társadalom és kultúra a nyelvközösség, és ennek következtében a kommunikációs rendszer belső szerkezetére is hat, pontosabban kölcsönhatásban állnak. Olyan kulturális és nyelvi csoportok alakultak ki, amelyek egymás mellett és egymásba érve, egymásba átjárhatóan léteznek. Három jellegzetes proto formát lehet elkülöníteni a hálózatban.

1. Paraszti (falusi: földműves és kézműves) nyelvjárási térségek, csoportok és hálózatok, amelyek a kumulálódó kultúrának elsősorban a hagyományt megőrző (replikatív, ismétlő) jellegén alapulnak, szerkezetük inkább statikusan hálózatos, a távoli csomópontok között kevesebb kapcsolattal, az egyének a(z egyetlen) csoporttagságuk (faluközösségbe tartozásuk) önazonosságával kerülnek más, hasonlóan anyaközösségük által meghatározott személyekkel kapcsolatba.
2. Standard beszélői térségek, csoportok és hálózatok, amelyek a kumulálódó kultúrát elsősorban a kodifikált nyelvváltozat megtartásában és kiművelésében tartják fenn, de az innovációt is befogadva, itt a standard nyelvváltozat kiművelése, kodifikálása és kiterjesztése már hálózatalvúen történik, részben központilag is irányított intézményes hálózattal, ahol a magas kultúra és annak nyelvváltozata(i) nem kötődnek egyetlen térséghez, a legreflexívebb, a leghatásosabban önreflexív, azaz önmagát meghatározó és önmaga környezetét kijelölő típus.
3. Városi eredetű vagy annak tartott populáris térségek, csoportok és hálózatok, amelyek számára a kumulálódó kultúra elsősorban a hagyomány feldolgozó, újító jellegén alapul, a nyelvi kapcsolatokat a személyes mozgás (utazás, migráció, mobilitás) növekvő mértéke befolyásolja, az egyének reflektáltan több beszélőközösségbe (ezek személyes központú hálózatába) tartoznak, az önazonosságot az anyanyelvváltozat (vernakuláris) és a további elsajátított nyelvváltozatok egyedi (személyes és csoport-) rendszere adja.

A három proto kulturális alakzat sok változatban valósul meg, és nincsen közöttük éles határ. A magyar beszélők jelentékeny része több nyelvváltozatot ismer, beszél is, különböző típusú beszélőközösségekbe tartozik, és közöttük váltani tud.

Az ezredfordulón a Kárpát-medencei magyar nyelvi térség sajátos képet mutat. Egyszerre van jelen és érvényesül 1. a szerves fejlődésen, nyelvjárási és paraszti néprajzi és városi hagyományokon alapuló régióhálózat, 2. a Trianonban meghúzott államhatárok szerinti régiók rendszere (a kettő nem azonos, a második számos helyen mesterségesen metszi az elsőt), 3. a kommunikációs társadalom helyhez, földrajzi ponthoz vagy térséghez egyre kevésbé kötött, dinamikus, állandóan változó hálózata, amelyekbe bárhol, bármikor be lehet lépni.

Az igen nagy erővel felszínre törő, illetve a rendszerváltás után megalkotott és folyamatosan alakuló nyelvi sokféleség egyrészt természetes folyamat, az ezredfordulás plurális kultúrákra jellemző tényező. Ez a sokféleség a megfelelő színvona-

lú közösségi érvényű cselekvések világleképezések, értelmezések szükséges feltétele. Ugyanakkor a sokféleség érvényesülésének hirtelen és rendkívül erősen megnyilvánuló megvalósulása egyúttal zavarba ejtő posztkoloniális jelenség. A zavar a meglévő és létrejönni készülő sokféleség korábbi diktatórikus elfojtásából és a szabadság azonnali megszerzésének gátszakadás jellegéből fakad. A zavarra adott válaszok között megtalálható a saját nyelvváltoztatban élés, vagy annak nyíltan autentikusnak jelzett felmutatása éppúgy, mint a különböző eredetű homogenizáló törekvések. Homogenizáló törekvéseket lehet látni a magyar standard mint az eszményi, helyes nyelvváltozat kizárólagosságának előtérbe helyezésében, de hasonlóképpen a politikailag korrekt nyelvhasználat kívánalmaiban is. Így az eltérő okokból megkívánt nyelvi egységre törekvés feszültséget kelt, amelynek kezelési módjára még mindig nem működnek megfelelő diszkurzív intézmények.

3. A NYELVI ALKOTÁS MEGVALÓSULÁSA A STÍLUS VÁLTOZÁSAIBAN

Egy nyelvközösség és az általa fenntartott kultúra csak akkor életképes, ha tud válaszolni a belső eredetű igényekre és feszültségekre, valamint a külső hatásokra. Ebben az állandó folyamatban a meglévő sémarendszeren (normarendszeren) alapuló dinamikus, egyszerre alkotó és alkalmazkodó működési mód, a teljesítmény színvonalára döntő. A magyar nyelvközösség az elmúlt alig három évtized alatt innovatív képességeit magas szinten valósította meg.

Az ezredforduló környéki évtizedek magyar nyelvi tevékenységének eredménye több olyan újdonság, amely korábban nem volt jellemző a magyar nyelvközösség kommunikációs hálózatára. Ezek az újdonságok a stílusban, a megformáltságban hatnak a leglátványosabban.

A stílus a nyelv megformáltságból eredő értelem-összetevő, az az értelem, jelentés, amellyel a nyelvi kifejezések megformáltsága (a hogyan) hozzájárul egy szöveg jelentéséhez.⁹ A stílus tehát nem dísz, hanem minden nyelvi cselekvés természetes és elidegeníthetetlen alkotóeleme. A stílus ekképp hozzájárul egy közösség önfenntartásához, kultúrájának állandó alkotásához mint autopoietikussá és önreflexív folyamathoz.¹⁰

Miképp a humán tényezők, úgy a nyelv és a stílus is történeti, mind megvalósulásában, mind értelmezésében. E történeti folyamat részeként ismerhető fel az a változás, amelyben a stílus norma funkciója és értelmezése fokozatosan átvált valami másba, korábban föltehetőleg nem tapasztalt újba. A mintához igazodás elvárásából és gyakorlatából a történeti meghatározottság, a történeti tudat, az azonosítás, önazonosítás, önalkotás emelkedett ki, az abszolút kritériumok viszonyított

⁹ Vö. Sandig 2005; Tolcsvai Nagy 1996.

¹⁰ Lásd Luhmann 1998; Langacker 1987; Tomasello ed. 1998; Barlow–Kemmer eds. 2000.

tényezőkké alakultak és alakulnak. A stílus mint a konvencionálisnak, a tipikusnak megfelelése helyett az individualitás és a történetiség tudata lett meghatározó (a 18. század második felétől kezdődően, de elhúzódó folyamatban kiterjedve).¹¹ Úgy, hogy fokozatosan az egyéni különбözés és az identitás egyik viszonyító közege lesz, a művészeteken kívül a mindennapi társas viselkedésben is. Ez a társadalom- és nyelvtörténeti folyamat a magyar kultúrában a 19. század végén kezdett felerősödni reflektált voltában is, az 1920-as évektől kezdve visszaszorult a konvencionális formák követésének előnyére, majd az 1960-as évektől újból felerősödött, és az ezredforduló nyelvi gyakorlatában meghatározó tényező lett, Európában általában.

A folyamat nem korlátozódott és az ezredforduló után még kevésbé korlátozódik a művészetekre, hanem éppen nagy erővel jelentkezik a mindennapi cselekvésekben. A posztmodernnek is nevezett kommunikációs társadalom kivált rájátszik a nyelv sokféleségére, valamint felderítetlen potenciáljára és lehetséges funkcióira. A nyelvi megformáltság jellemzőinek és történeti változásainak kultúráképző funkcióit, e funkciók fontosságát aligha lehet pontosabban meghatározni Hans-Robert Jauß posztmodernről írt összefoglalásánál. Jauß a posztmodern kritériumait az irodalom egy 20. századi korszakváltása kapcsán definiálta: „elfordulás egy aszketikus modernizmus ezoterikus kísérletétől az érzéki tapasztalat és a megértő élvezet, illetve a bőven adagolt szatíra és szubverzív komikum exoterikus igenlése felé, a szubjektum proklamált halálának átcsapása a szolitáris tudat határai oldódásának egy polifón Én és Te viszonyra nyíló tapasztalatába; az autonóm műalkotás, az önreferenciális poétika feláldozása a művészeteknek a nagymértékben industrializált világ jelenére és új médiumaira való irányítása érdekében; továbbá messzemenően szabad rendelkezés minden elmúlt kultúra fölött (intertextualitás); a recepcióra és a hatásra áthelyeződő esztétikai érdeklődés; nem utolsó sorban a magas- és tömegkultúra olyan elfogulatlan eggyé olvasztása, amely a fiktitvet, az imagináriust, a mitikust a kommunikáció médiumaként képes hasznosítani, s technicizált világunk információáradatával szemben felmutatni”¹²

Ezek a kritériumok egyértelműen túlmutatnak a szépirodalmon, és többségük általában jellemzi az ezredforduló európai típusú kultúráit, azok nyelvi világát. Az internetes kommunikáció nyelvi jellemzői meglehetősen pontossággal valósítják meg a fentieket, mindennapi helyzetekben.

A stílus ilyen átalakulásában mind nagyobb szerepet kap az az összetevő, amelyet szociokulturális tényezőknak lehet minősíteni (szemben a nyelvi rendszer gyakran abszolútnak tekintett stíluspotenciáljával). A szociokulturális tényezők a nyelv mint potenciál stíluslehetőségeit a közösség és kultúra jórészt konvencionált nyelvi cselekvésmintáihoz (például a beszélő viselkedéséhez, a beszédhelyzet típusához) kapcsolják, ezáltal elősegítve a nyelvi interakcióban a közös figyelemirányítást, a közös

¹¹ Vö. Gauger 1995: 10–11.

¹² Jauß 1999: 217.

jelentésképzést.¹³ Például a metafora stílustényező lehet „önmagában” (eltérő háttással), nem feltétlenül függve szociokulturális körülményektől (jóllehet a történeti meghatározottság és az elváráshorizont ebbe beleszól). Ugyanakkor az ironizálás, a szinonimák értékösszetevői, a személyközi kapcsolatokat és a beszédhelyzetet generáló kifejezések erősen kötődnek történeti közösségi és kulturális jellemzőkhöz, így gyakran a beszélőnek a hallgató vagy a téma iránti viselkedését megformálandó. A stílus ezáltal a jelentésképzés dinamikus megvalósulásainak alkotó tényezője, a nyelvi megformáltság jelentésképző szerepe élő nyelvi interakcióban, a kommunikáció történéseiben érvényesülhet.

A mindennapi beszéd a viszonylagos egyértelműsége törekszik. Ez többek között azt célozza, hogy a jelentésképzés közös, beszélő és hallgató közötti tevékenysége sikeres legyen. A jelentés a séma és a kontextuális megvalósulás közötti viszonyban konstruálódik meg a nyelvi interakció során, a közös figyelmi jelenet interszjektív műveleteiben.¹⁴ Mivel a stílus a megformáltságból eredő értelemösszetevő a szövegekben, ezért a stílusra a tiszta jelentéshez hasonló jelentésképző tényezők érvényesek. A társas jelentésképzésben mint a kommunikáció alpműveletében nem pusztán a nyelvi rendszer elemeinek „használatára” kerül sor. A beszédben a kultúra és a közösség erőteljes önalkotási és reflexív, önreflexív folyamatainak vagyunk cselekvő részesei és tanúi.

E ponton lehet visszacsatlakozni a fentebb említett történeti folyamathoz, a stílus általános fő funkciójának a fokozatos megváltozásához. A stíluseszmenynek való megfeleléstől az önazonosítás és a pillanatnyi kommunikációs hatásszándék funkciói felé való eltolódás a polgári társadalom utáni, „poszt-bildungsbürgerlich”, a kommunikációs társadalomra jellemző stílusértelmezéshez és gyakorlathoz vezet. Ekképp a stílus mindinkább a spontán, közvetlen, áttétel nélküli kifejezése, megkonstruálása valaminek, amely az egyéni és közösségi cselekvés és kultúra oldaláról közelíti meg a megformálás jelentésképző erejét, közvetlen motivációkkal, és nem elsődlegesen a nyelvi rendszerből eredő lehetőségek felől. A stílus funkcionálása a nyelvi tevékenység részeként az egyén viselkedése, önazonosítása és a közösség önalkotása (autopoietikus működése) szempontjából egyaránt fontos ezredfordulós jellemzőket mutat. Az egyén viselkedésének fő funkciói a nyelvi megformáltságban az alábbiakban nevezhetők meg:

- a szubjektum önállítása vagy ennek kísérlete vagy illúziója, a figyelem (a beszéd) tárgyának viszonyában,
- a beszédhelyzetnek, a beszélőtársak egymáshoz való viszonyának a létrehozása.

¹³ Vö. Tolcsvai Nagy 1996; Tátrai–Tolcsvai Nagy (szerk.) 2012.

¹⁴ Lewandowska–Tomaszczyk 1985: 300; lásd még Sinha 1999: 232; Tomasello 2002; Tátrai 2011; Croft 2000.

A stílus a beszélőt tekintve szubjektívizációs jellegű: a stílusgeneráló beszélő elsősorban impliciten része a nyelvi konstruálásnak. A szubjektívizáció legáltalánosabban a beszélő vagy valamely más cselekvő nem kifejtett, azaz bennfoglalt jelenléte, attitűdjének vagy hiedelmeinek, nézőpontjának a rejtett kifejezése által, egy mondatban vagy szövegrészletben, anélkül hogy a mondat vagy szövegrészlet nyílt és objektívizált résztvevőjévé válna.¹⁵ A beszélő ritkán mondja ki nyíltan, hogy „én most kedvesen, hivatalosan vagy közönségesen fogok beszélni veled”, hanem – a stílus lényegének megfelelően – a megformáltsággal bennfoglaltan közöl tartalmakat.

Az egyén nyelvi tevékenysége a nyelvi megformálásban sokféle módon megvalósulhat: lehet innovatív vagy alteráló mintakövető vagy akár üres nyelvi tűzijáték is. Az ezredfordulóra a stílus funkcióját a beszélők egy jelentős szociológiai rétege vagy rétegei fokozatosan megváltoztatták a magyar(országi) kultúrában, a főntebb jelzett történeti folyamat erőteljes szakaszaként. Itt elsősorban olyan beszélőközösségekről van szó, amelyek városi eredetű vagy a hálózatépítésben helytől függetlenül azzá váló csoportok, hálózatok és térségek, amelyekre jellemző:

- a kumulálódó kultúra elsősorban a hagyomány feldolgozó, újító (innovatív, nem replikatív, ismétlő) jellegén alapul,
- a nyelvi kapcsolatokat a személyes mozgás (utazás, migrációs, mobilitás), valamint az interneten való kommunikáció növekvő mértéke befolyásolja,
- az egyének több beszélőközösségbe (ezek személyes központú hálózatába) tartoznak, személyes hálózatokat építenek (illetve a közösségi hálózatok azt felkínálják), az önazonosságot az anyanyelvváltozat (vernakuláris) és a további elsajátított nyelvváltozatok egyedi (személyes és csoport-) rendszere adja.

Ezek a társadalmi rétegek egyaránt különböznek a hagyományos paraszti (falusi: földműves és kézműves) nyelvjárási csoportok, hálózatok és térségek nyelvi világától és standard (standard közeli) beszélői csoportok, hálózatok és térségek jellemzőitől, amelyek ugyan eltérő okokból és tartalommal, de a replikatív sémaalkalmazást, a stilisztikai állandóságot jelentékenynek tekintik és nagymértékben fenn is tartják a mindennapi nyelvi cselekvésekben. Jóllehet a szociolingvisztikai kutatások csak áttételesen mérik e rétegeket és csoportokat, a világháló közösségi, kommunikációs és kultúraalkotó szerepének jelentősége vitathatatlan.

Ezeknek a csoportoknak a nyelvi viselkedésére fokozottan jellemzők az alábbiak:

- a nyelvi megszólalás mindinkább cselekvés, kevésbé „tartalmak közlése”; vagyis maga a megszólalás hangsúlyozottan részvétel valamely létrehozott és megértett beszédhelyzetben,¹⁶

¹⁵ Langacker 2006; Tolcsvai Nagy 2013.

¹⁶ Vö. Nyíri–Szécsi szerk. 1998.

- a beszédhelyzetek egy jelentős hányadában gyakran többen is részt vesznek, a diszkurzusok nyitottak, lehet csatlakozni (ilyen a közösségi oldalak, az internetes fórumok, topikok és kommentek világa),
- a populáris városi kultúra részeként a kommunikáció jelentős része függetlenedik a települési típustól és a fizikai alapú kommunikációs tértől,
- az elektronikus kommunikációs világhálón részben álarccokkal lehet megjelenni, szerepeket lehet játszani, saját vállalt személyes arc nélkül vagy éppen sok arccal,
- a nyelvi megformáltság működtetése révén a személyiség felépülhet a nyitott kommunikációs térben, vagy feloldódhat a kulturális, nyelvi és nézőpontbeli sokféleségben,
- a nyelvi kommunikáció hangsúlyosan emergens, a társalgás bármely szakaszán nem könnyű a folytatás jellegének valószínűsítése, sem tartalmilag, sem a megformáltság tekintetében.

A városi populáris csoportok és hálózatok jelentős hatást gyakorolnak a magyar nyelvű közösség változásaira. Ilyen általuk kiváltott tényezők – többek között – az alábbiak:

- a közvetlen kifejezés, a pillanatnyi, nem feltétlenül hosszú távú hatásszándék az uralkodó,
- a mentális és érzelmi modulációk a beszéd közvetlen időpontjához időponthoz kötve elsődleges motivációs alapokként funkcionálnak,
- a mindennapi nyelvi tevékenységben a személyiség keresése történik, a nyelvi sokféleség vagy a nyelvi potenciál felismert gazdagsága keretében vagy parttalanságának talán paradox helyzetében, a társasság és/vagy a magára maradság kereső helyzeteiben,
- az imaginárius (vagyis a nem kategorizált és megkonstruált mentális tartalmak) gomolygása, körvonal nélkülsége, amely keresi a nem normatív lehetőségeit a nyelvi kifejezésben,
- a nyelvi kifejezések változtatóan azonos (alteráló replikatív) és újító (innovatív) alkalmazása, jelöletlen vagy jelölt átértelmezése.

A közösség önalkotása az előzőekben jellemzett, és egyre szélesebb csoportokban szintén számos, korábban, több évtizeddel ezelőtt nem tapasztalt tulajdonságot mutat. A rétegek nyelvi tevékenységében a nyelvi megformálásban a következők azonosíthatók:

- nyelvi sokféleség,
- nyelvi szabadság,
- az alkotás, a kreativitás elismerése a mindennapi nyelvi tevékenységben.

A nyelvi sokféleség, a szabadság és a kreativitás a közösség önalkotásának kitüntetett tényezője. Egy közösséget, társadalmat a közös és közösen értelmes cselekvések tartanak össze. E cselekvések egyik fajtája a nyelvi tevékenység. Az ezredforduló utáni városias populáris csoportok közösségi szemantikája nem kis mértékben és jelöltséggel azonos a közösség stilisztikájával és retorikájával. Ebben a közegben az egyik azonosító nyelvi megoldás az innováció, az egyedi, a feltűnő, a szokatlan, amely meghökkent, és ezáltal lesz meggyőző vagy próbál az lenni.

Példaként a számos lehetőség közül egyet érdemes itt megemlíteni. A szemantika mint a megformáltság forrása minden kultúrában és korban lényeges tényező volt. Ez tapasztalható a magyar nyelvi kultúrában is a városi populáris rétegek jelentésbeli újításaiban. A sebesség fogalma közismerten számos nyelvi kifejezésben konstruálódhat meg. A sebesség a mozgás tapasztalatával függ szorosan össze. Az élőlények meghatározó környezeti adaptációs képessége a mozgás, a megfelelő táplálék megszerzése és a fenyegető veszélyek elhárítása érdekében, tehát az életben maradás egy feltétele. Az észlelő lények a környezetük mozgásait is feldolgozzák saját testük mozgásán túl, ezért erről tapasztalataik összetettek. A mozgás sebessége meghatározó tényező. A gyors mozgás hagyományosabb magyar kifejezései közé tartozik például a siet, robot, száguld. Az ezredforduló innovatív kulturális rétegei, beszélőközösségei többek között az alábbi nyelvi kifejezéseket alkották meg a sebesség, a gyors mozgás fogalmára (csak az újító jelentések vannak megadva a felsorolásban):

(1)

dőf – gyorsan halad járművel

dönget – gyorsan halad járművel

kilő – 1. gyorsan elindul járművel 2. nagymértékben és gyorsan emelkedik (pl. tőzsdei árfolyam)

tép – gyorsan halad járművel

zúz – 1. gyorsan közlekedik járművel (motorral, autóval) 2. hangos, erősen ritmusos rockzenét játszik

Mindegyik felsorolt szójelentés a sebesség és az agresszivitás összejátszásán alapul: a szavak eredeti támadó, életre vagy tárgy épségére veszélyes jelentését forrástartományként metaforikus kiterjesztéssel a nagy sebességű mozgásra mint céltartományra alkalmazzák.¹⁷ E mozgások ember által járművel végrehajtott mozgások, amelyek a konceptualizációk szerint túlzóak az adott feltételek szerinti átlagos sebességű járműmozgásokhoz képest, ezért feltűnőek, veszélyesek vagy azok lehetnek. Legalábbis a metaforikus kiterjesztések ezt sugallják bennfoglaltan, szemantikai megformáltságuk, azaz stílusuk révén. A beszélők a metaforikus kifejezésekben aktiválják a forrástartományt (dőf, tép, zúz), az szükséges a megértésükhöz, azzal

¹⁷ A metafora szemantikai szerkezetére lásd Lakoff–Johnson 1980; Kövecses 2005.

együtt értik meg a metaforikus jelentést (gyorsan mozog, halad). E műveletekkel az agresszív, másra támadó módon irányuló tartalmat is előhívják, még ha az a háttérben marad is. A szemantikai megformáltságból eredő hatásszándék és tényleges hatás többirányú lehet: a sebesség nagy mértékének a kiemelése, a túlzó mértéket leképező metaforikus fogalmi tartalom, az innováció és a feltűnés.

Hasonló szemantikai kategorizáció és metaforikus kiterjesztés tapasztalható a siker akarása fogalmának igei kifejezéseiben:

(2)

hasít – sikeres, jól megy neki

hengerel – sportcsapat nagyon erős az ellenféllel szemben, nagy arányban győz

lenyom – legyőz, megelőz (vmely versenyben, nem feltétlenül sportban); háttérbe szorít

nyomul – önmagát előtérbe tolja, mindenáron v. erőszakosan érvényesülni akar

E második példaszorban a közvetlen testi erő, a más testre irányuló szokatlanul nagy fizikai erőhatás tapasztalata és ebből létrehozott fogalma a kifejezések alapja.

Mindkét esetben a szemantikai szerkezet jellege adja az erős stílusértéket. Ezekben az esetekben már nem a stilisztikai konvenciónak való megfelelés mozgatja a beszélőket, hanem ellenkezőleg: a tradíció elvetése. A kipróbált jól formált megszólalási módok dekonstrukciója történik, innovatív és neologizáló módon, még akkor is, ha maga a metaforikus kiterjesztés fogalmi és szemantikai szerkezete egyetemes. Ugyanis az egy fogalomhoz tartozó újító kifejezések nagy száma és szemantikai szerkezete, vagyis a fogalmi metafora forrás- és céltartománya közötti szemantikai távolság jelentős mértéke és szokatlan megfeleltetése, s az ebből eredő stíluspotenciál nem volt jellemző a hétköznapi nyelvhasználatra korábban. Mindez egyúttal az eredetileg informális, bizalmas megformáltság kiterjesztését is eredményezi, egyszerre demokratikus és nivelláló módon. Ám járulékos tényező, hogy „[a] több információ kevesebb elfogadást eredményez”,¹⁸ vagyis a több ismeret a világ, az emberi közösségek, az egyének (nyelvi) sokféleségéről nemcsak passzív ismeret, hanem egyúttal készítő erő a saját elkülönülésre, a különbség mint alakító tényező fölismerésére és további megerősítésére.

¹⁸ Luhmann 1998: 316.

IRODALOM

- Barlow, Michael – Kremmer, Suzanne (eds.) 2000. *Usage-Based Models of Language*. California: CSLI Publications.
- Bell, Daniel 1979. *The cultural contradictions of capitalism*. Basic Books, New York.
- Croft, William 2000. *Explaining Language Change. An Evolutionary Approach*. London: Longman.
- Gauger, Hans-Martin 1995. Was ist eigentlich Stil? In Stickel, Gerhard (Hrsg.) *Stilfragen. Institut für deutsche Sprache Jahrbuch 1994*. Berlin, New York: Walter de Gruyter. 7–26.
- Jauß, Hans Robert 1999. *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Juhász Dezső 2001. A magyar nyelvjárások a 20. század elején. In Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Budapest: Osiris Kiadó. 262–316.
- Kontra Miklós (szerk.) 2003. *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kövecses Zoltán 2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest: Typotex.
- Lakoff, George – Johnson, Mark 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2006. Subjectification, grammaticalization, and conceptual archetypes. In Athanasiadou, Angeliki – Canakis, Costas – Cornillie, Bert (eds.): *Subjectification. Various paths to subjectivity*. Berlin, New York: Walter de Gruyter. 17–40.
- Lewandowska-Tomaszczyk, Barbara 1985. On semantic change in a dynamic model of language. In Fisiak, Jacek (ed.): *Historical Semantics*. Berlin, New York: Walter de Gruyter. 297–323.
- Luhmann, Niklas 1998. *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas 2008. *A tömegmédiá valósága*. Budapest: Gondolat Kiadó – Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet.
- Nyíri Kristóf – Szécsi Gábor (szerk.) 1998. *Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*. Budapest: Áron Kiadó.
- Sandig, Barbara 2005. *Textstilistik des Deutschen*. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Sinha, Chris 1999. Grounding, mapping and acts of meaning. In Janssen, Theo – Redeker, Gisela (eds.): *Cognitive Linguistics: Foundations, Scope, and Methodology*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 223–255.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Kiadó.
- Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2012. *A stílus szociokulturális tényezői. Kognitív stilisztikai tanulmányok*. Budapest: ELTE. 2012.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilisztikája*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tomasello, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tomasello, Michael (ed.) 1998. *The New Psychology of Language: Cognitive and Functional Approaches to Language Structure*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Valuch Tibor 2015. *A jelenkori magyar társadalom*. Budapest: Osiris Kiadó.